ŞEHİRSEL YERLEŞMELERİN BELİRLENMESİNDE KULLANILAN KRİTERLER VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Sedat AVCI[*]

Şehir, farklı yönleriyle değişik disiplinler tarafından incelenmektedir. Şehir kelimesi çoğu zaman disiplinin adının önüne sıfat olarak eklenerek kent sosyolojisi, şehir planlaması, şehir coğrafyası vb. gibi kullanılmakta, böylece şehrin hangi yönden ele alınacağı da açıklanmış olmaktadır. Bu örneklerden hareket ettiğimizde her disiplinin şehir tanımlarının –kullandıkları yöntem ve ilgi alanlarının değişik olması nedeniyle- farklı olduğu görülmektedir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen sempozyumun *Disiplinlerarası Şehir Çalışmaları* başlığından hareket ederek şehir konusu, coğrafi bakış açısıyla değerlendirilmiştir.

Şehir, sosyologların ilgisini dört temel nedenden dolayı çekmektedir. İnsanlık tarihinin önemli bir kısmı şehirlerde geçmiştir. Bu nedenle şehirlerin dil, din, sosyal tabakalaşma veya aile gibi diğer sosyal olayların eşlik ettiği nüfusa ait ölçülebilir bir tasvirin yapılabilmesine imkân tanıdığı için insanın tarihinde *günümüzü* yansıttığı kabul edilir. Temel ekonomik ve teknolojik gelişimin bir ürünü olarak eğilimleri aksettirmesi bakımından şehir, her türlü gelişime de ayna tutmaktadır. Bu durumun nedeni sadece bir şehirsel merkez olması değil, aynı zamanda kırsal kesimin hinterlandında yer alması nedeniyle, *sosyal hayat modelindeki evrimsel değişikliği* göstermesidir. Şehirler bir güç merkezi olmaları nedeniyle bütün *toplumları baştan aşağı etkiler*. Son olarak şehirler, *çözülmemiş ve sıklıkla geleceğe yönelik bir çok problemin görüldüğü yerler*dir (Everson & FitzGerald 1972, 1-2).

Bu unsurlar sosyologların şehirleşmeye ve şehre ilgi duymalarına yol açarken, coğrafyacılar şehirle insanın faaliyetlerinin sonucunda oluşan ve

[*] Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü. e-posta: sedtavci@istanbul.edu.tr

insanın faaliyetlerini etkileyen mekansal bir olay olması nedeniyle ilgilenmektedir.

Kullanılan Yöntem

Bu çalışma ağırlıklı olarak literatür taramasına dayanmaktadır. Çalışmada sosyologların ve coğrafyacıların şehir tanımlarına kısaca değinildikten sonra, coğrafyacıların hangi kriterlere göre yerleşmeleri şehir kabul ettiği açıklanmış ve örnek çalışmalara yer verilmiştir. En son olarak yaygın olarak kullanılan nüfus kriterinin alt nüfus eşiği konusu tartışılmış ve Türkiye şehirlerinin dağılışı harita üzerinde gösterilmiştir. Çalışmada Türkiye'deki yerleşmelerin nüfus değerleri, Devlet İstatistik Enstitüsünün verilerinden, dünya geneline ait veriler ise Birleşmiş Milletlerin yayınlarından temin edilmiş, haritaların çizimi ArcView GIS 3.2 programında gerçekleştirilmiştir.

Şehir yerleşmesi nedir veya nasıl tanımlanmıştır?

Şehir ile ilgilenen her bilim kendi amacına uygun olarak bir şehir tanımı yapmıştır. Bu tanımlamalar yapılırken de belli kriterler kullanılmıştır. Bu kriterler; idari merkez oluş, nüfus büyüklüğü, ekonomik veya toplumsal özellikler olabilmektedir. Bu tanımlamalar içinde sosyologların şehir tanımları, özellikle şehrin toplumsal özelliği ile yakından ilgilidir.

MARX ve ENGELS'in 19. yüzyılda hazırladığı ve tamamı ilk kez 1932 de yayınlanan "*The German Ideology*" isimli yapıtlarında şehir, "nüfusun, üretim aletlerinin, sermayenin, zevklerin ve gereksinimlerin bir merkezde toplanması" olarak tanımlanmaktadır (Marx & Engels 2004). Kent sosyolojisinin öncülerinden olan WEBER'e göre şehir, "sakinlerinin hayatlarını tarımdan değil, esas itibariyle ticaret ve alışverişten kazandıkları bir yerleşim yeri"dir. Ancak sadece ticaret ve alışverişin hakim olması bir yeri şehir olarak tanımlamaya yetmemektedir. Bu faaliyetin sürekli olması önemli bir ölçüttür. Bununla beraber şehir olarak nitelendirmenin imkânsız olduğu bazı yerleşmelerde de hakim faaliyet, ticaret olabilmektedir (Weber 2000, 74). SIMMEL şehri "herşeyden önce en yüksek düzeyde ekonomik işbölümünün gerçekleştiği mekanlar" olarak tanımlamaktadır (Simmel 2000, 180)

Kent sosyolojisine katkıları ile dikkati çeken WIRTH "*Urbanism as a way of life*" başlıklı yazısında şehri "büyük, yoğun ve sosyal açıdan birbirine benzemeyen bireylerin olduğu daimi yerleşme" olarak tanımlamaktadır (Wirth 1938).

Türkiye'de kent sosyolojisi konusundaki çalışmaları ile tanınan KIRAY, şehri "tarımsal olmayan üretimin yapıldığı ve daha önemlisi hem tarımsal hem de tarım dışı üretimin dağıtımının kontrol fonksiyonlarının toplandığı, belli teknolojik gelişme seviyelerine göre büyüklük, heterojenlik ve bütünleşme düzeylerine varmış yerleşme biçimleri" olarak tanımlamaktadır (Kıray 1998, 17). Kıray dışında kent sosyolojisi üzerinde çalışmış bazı Türk sosyologlarının şehir tanımları da benzer özellikleri içermektedir[1].

Sosyologların bu tanımlamaları başka bilim dallarında da kullanılabilmektedir. Bir arkeolog olan HUOT'un, THALMANN ve VALBELLE ile birlikte kaleme aldığı "*Kentlerin Doğuşu*" isimli eserde bir yerleşmenin şehir olarak tanımlanabilmesi için sosyolojiye başvurmak gerektiği belirtilmekte ve şehir "insanların birbirleriyle buluştukları, malların değiş tokuş edildiği ve fikirlerin yayıldığı bir ilişkiler ve kararlar merkezi" olarak tanımlanmaktadır (Huot, Thalmann & Valbelle 2000, 14). Bir yerleşmenin arkeolojik açıdan da şehir olarak nitelendirilebilmesi için onun "karmaşık bir toplum yapısının, bireysel düzeyde çözümlenemeyecek sorunların üstesinden gelmesine olanak sağladığı ve kendine özgü özellikleri bulunan bir yerleşim sistemi" olması gerektiği ifade edilmektedir (Huot, Thalmann & Valbelle 2000, 33).

---

[1] "Şehirler bazı üretim-yönetim ilişkilerinin yeniden biçimlendirilmesinde, sürdürülmesinde ya da elde tutulmasında ortaya çıkmış yeni bir toplum örgütlenmesi"dir (Tuna 1987, 9).
"Çoğunlukla tarım dışı kesimlerde yoğunlaşmış 10 binin üstünde bir nüfus bulunan, farklılaşmış ve örgütlü bir fiziksel, toplumsal ve yönetimsel bütünlüğe sahip olan yerleşmelerdir" (Sencer 1979, 8).
"Şehir, insan ilişkileri açısından ancak belirli bir nüfusa sahip toplumlarda karşılanması mümkün olan fizyolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçların belirli düzeylerde karşılandığı; her ülkenin kendi özelliklerine göre kriterlerini belirlediği fiziki yerleşme alanıdır" (İşbir 1991, 8 anıldığı yer Bal 2002, 21).
"Sosyal hayatın mesleklere, işbölümüne, farklı kültür gruplarına göre organize edildiği; kurumlaşmaların yoğunluk kazandığı, karmaşık insan ilişkilerinin bütün bir günlük yaşayışını etkilediği yerleşme merkezleridir" (Sezal 1992, 2).
"Sanayi, ticaret, hizmet gibi ekonomik etkinliği olan, tarımsal ürünler de dahil olmak üzere her türlü ürünün dağıtıldığı, sınırları belirlenmiş bir alanda yoğunlaşmış bir nüfusun sosyal bakımdan tabakalaştığı, mesleksel rollerin artarak farklılaştığı, dikey ve yatay hareketliliğin yaygın olduğu, çeşitli sosyal grupları barındıran, sivil toplum örgütlerinin etkinliğinin gittikçe arttığı, merkezi ve yerel yönetimi temsil eden yönetsel kurumların bulunduğu, yerel, bölgesel ya da uluslar arası ilişki ağlarına sahip heterojen bir toplumdur" (Bal 2002, 23).

Coğrafyacıların şehir tanımları da sosyolojik tanımlara oldukça yakındır. Genel olarak fonksiyonlar, nüfus yoğunluğu veya çokluğu coğrafyacılar için de bir yerleşmenin şehir olarak nitelendirilmesi için gerekli koşullar olarak görülmüştür. BOBEK 1927'de yayınlanan "*Grundfragen der Statgeographie*" isimli eserinde coğrafi açıdan şehri çok yönlü, iktisadî olduğu kadar siyasi ve kültürel bakımdan da kesin hatlarla sınırlanmamış bir bölgenin kavşak noktası, DÖRRIES 1930'da yayınlanan "*Der Gegenwärtie Stand der Stadtgeographie*" isimli eserinde şehri, az veya çok plânlı, kapalı-toplu veya çoğunlukla bir merkezin çevresinde toplanmış, çok çeşitli ve farklı kullanılışlara sahne olan kısımlardan meydana gelmiş bir yerleşme şekli, MAYER ise 1943'te yayınlanan "*Stadtgenerationen im Donauraum*" isimli yayınında şehri homojen olmayan karaktere sahip yerleşme olarak tanımlamaktadır (Göney 1977, 7).

DARKOT'a göre, bir yerleşmeye ilmi manada şehir denilebilmesi için, bu yerleşmede yaşayışın hemen hemen toprağa bağlı kalmaması ve toprağa bağlı olmayan geçim kaynaklarının da katılarak iş bölümünün belirmesi gerekmektedir (Darkot 1955, 93).

Şehir ve nüfus ile ilgili çalışmalarıyla tanınan GARNIER ve CHABOT'nun 1963'te yayınladıkları "*Traité de Géographie Urbaine*" isimli eserde şehirler fiziki görünüşlerine göre tanımlanmaktadır. Buna göre, kendi aralarında parklar, yeşil sahalar, yapım alanları, iş yerleri, buna benzer diğer yerler ile birbirine bitişik evlerden oluşan yerleşme alanları veya diğer yerler, bir sokak, yol, çay, kanal, gezinti yeri, demiryolu veya kale duvarları ile birbirinden ayrılmış olsalar bile burası şehir olarak tanımlamaktadır (Emiroğlu 1975, 127).

TANOĞLU, 1969'da ikinci baskısı yapılan "*Beşeri Coğrafyada Nüfus ve Yerleşme*" isimli yayınında köy ve şehir ayırımında coğrafyada ön plânda tutulması gerekenin topluluğun içinde bulunduğu yakın doğal çevre ile ilişkileri, bu çevreye ve toprağa bağlılık derecesi ile hangi faaliyette bulunarak geçindiğinin açıklanmasının gerektiğini ifade etmektedir. Tanoğlu'na göre şehirlerin sanayi, ticaret, maden işletmesi gibi çok çeşitli işler ve diğer topluluklarla kurdukları ilişkilerle geçinmelerine karşılık, köyler her bakımdan içinde bulundukları yakın doğal çevreye ve dolayısıyla toprağa sıkı sıkıya bağlı ve bu toprağı ekip biçmek ve hayvan yetiştirmekle geçinen topluluklar olarak tasnif edilmektedir. Köylerde ziraat dışında faaliyetlerle geçimlerini sağlayan öğretmenler gibi bir nüfus grubu daha bulunabileceği, ancak bu

grubun toplam nüfusun içinde çok küçük bir payı oluşturacağı da vurgulanmaktadır (Tanoğlu 1969, 193).

Şehirleri fonksiyonlarına göre değerlendirenler arasında yer alan TOLUN-DENKER'e göre "şehir genel olarak ziraî olmayan faaliyetlerin toplanma-yoğunlaşma mekanıdır. Şehirde özellikle hizmet sektörüne ait faaliyetler hakimdir" (Tolun-Denker 1976, 27).

"*Şehirsel Merkeziyetin* Gelişmesi" adıyla Türkçe'ye de çevrilen çalışmasında GOTTMANN, yerleşmenin şehir olarak nitelendirilmesi için nüfusu ön plana çıkarmıştır. Ona göre şehirsel yerler, genellikle mahalli yönetimlerin tanımladığı bir ünitenin sınırları içinde yaşayan minimum bir sayıdan daha fazla nüfusun bulunduğu (bu minimum çeşitli tanımlara göre 1,000 ile 30,000 arasında değişir) büyük yerleşmelerdir (Gottmann 1976, 1).

GÖNEY "*Şehir Coğrafyası*" isimli eserinde şehir tanımını şehir ve bölgesi ile birlikte ele almıştır. Ona göre şehir, "dar veya geniş bir nüfuz bölgesi dahilinde çeşitli faaliyet ve hizmetleri kendisinde toplamış ve tesir bölgesi ile ekonomik, sosyal ve idarî bakımdan bir bütün oluşturan, onunla birlikte yaşayan ve gelişen, ayrıca onun çeşitli ihtiyaçlarını karşılayan ve mekânda çevresi ile bir birlik oluşturan bir yerleşmedir" (Göney 1977, 13).

Fonksiyonları ve faaliyetleri ön plana çıkaran bir tanımlama da "*Türkiye Beşeri Coğrafyası*" isimli eserinde DOĞANAY tarafından yapılmıştır: Şehir "ekonomik fonksiyonlar arasında tarımın çok az önem taşıdığı, çalışan nüfusun çoğunluğunun tarım dışı işlerde (veya işlerden birinde) çalıştığı yerleşme şekli veya yerleşme birimi"dir (Doğanay 1995, 486-487).

Şehir tanımlamalarında yerleşmenin özelliklerinin yanında ülkelerin farklı yüzölçümüne sahip olmaları ve şehirler hakkında kapsamlı incelemelerin yapılıp yapılmaması bir diğer etmen olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şehir tanımlarına bakarak hangi yerleşmeler şehir olarak ayrılmalıdır? Başka kelimelerle şehir ayırımının kriterleri ne olmalıdır?

Bir yerleşmenin şehir olarak tanımlanabilmesi için bazı kriterler kullanılmaktadır. Bu kriterlere zaman içinde yenileri eklenmekte veya bazıları eski önemlerini yitirmektedir.

Yerleşmelerin kırsal veya şehirsel karakterlerinin belirlenmesinde kullanılan unsurlar üç grupta toplanılabilir;

a-Ekolojik unsurlar,

b-Ekonomik unsurlar,

c-Sosyal nitelikler (Frey & Zimmer 2001, 26).

Bunlardan *ekolojik unsurlar* nüfus büyüklüğünü ve yoğunluğunu içermektedir. *Ekonomik unsurlar* sahada yer alan fonksiyonlara ve faaliyetlere, *sosyal nitelikler* ise şehirleşmenin derecesine işaret etmektedir.

Günümüzde bir yerleşmenin şehir olup olmadığının belirlenmesinde en fazla kabul gören kriterler arasında;

-Nüfus büyüklüğü,

-Nüfus yoğunluğu,

-Mekansal olarak kapladığı alan,

-Ekonomik ve sosyal organizasyon,

-Ekonomik fonksiyonlar,

-İşgücü talebi ve arzı,

-İdari merkez oluşu sayılabilir (Frey & Zimmer 2001, 25).

Bununla beraber idari merkez oluşu ile nüfus büyüklüğü kriterleri, özellikle şehirleşmenin sayısal olarak belirlenmesinde ve ifade edilmesinde tercih edilmektedir. Yeterince büyük nüfus kitlelerini barındıran yerleşmelerde onların şehir olarak tanımlanmalarını sağlayacak diğer kriterler (ekonomik fonksiyonlar, sosyal organizasyonlar gibi) de doğal olarak yer almaktadır (Goldstein & Sly 1975).

Bu kriterler ülkeden ülkeye farklılaşma gösterebildiği gibi, aynı ülke içinde kurumlar arasında da farklılıklar olabilmektedir[2]. Bu farklılaşmayı

[2] Amerika Birleşik Devletlerinde şehir ve şehirsel olmayan alanların belirlenmesinde Ekonomik Analiz Bürosu nüfus yoğunluğu veya kişi başına düşen geliri, Birleşik Devletler İstatistik Bürosu metropolitan saha içinde olup olmama veya tarımsal ürünlerden elde edilen kazancı esas alarak (tarımsal ürün değeri, vergilendirilmeden önce ürünün toptancı pazarındaki değeri veya tarımsal ürünlerin üretim masrafları çıkarıldıktan sonra elde edilen gelirin tarım sahalarına bölünmesiyle bulunmaktadır) bir ayırıma gitmektedir. Ayrıca mekansal yoğunluk ve hanehalkı büyüklüğü de şehirlerin tanımlanmasında kullanılabilmektedir (Alig, Kline ve Lichtenstein 2004, 221). Türkiye'de de Devlet Planlama Teşkilatı, Devlet İstatistik Enstitüsü, İller Bankası vb kurum ve kuruluşların kullandığı kriterler aynı değildir.

ülkelerin gelişmişlik düzeyi değil, daha çok kurumların amaçlarının değişik olması yaratmaktadır. Şehir yerleşmelerinin tanımındaki farklılıklar ve ayırımda kullanılan kriterler verilerin toplanmasında bazı sorunlara neden olmuştur. Birleşmiş Milletlerin dünya geneli ile ilgili ilk yayınlarında şehirlerin en az 100,000 nüfusa sahip yerleşmeler olduğu kabul ediliyordu. 1920-2000 yılları arasındaki şehirsel nüfusun gelişimi ve geleceğe ilişkin tahminlerin yapılabilmesine yönelik bir çalışma için, Birleşmiş Milletler nüfusun alt kriteri olarak 100,000 nüfusu önermişti. Buna karşılık günümüzde bile ülkeler arasında bir birliğin olmadığı, şehir yerleşmelerinin nüfus sayısı olarak 300-30,000 arasında çok farklı nüfus kriterlerine dayandırıldığı veya farklı kriterlerin kullanıldığı görülmektedir (Tablo 1).

Tablo 1: Şehir kriterinin ülkelere göre değişimi

Ülke	**Kriter**
Fransa	2,000 veya daha fazla daimi yerleşik nüfusa sahip veya evler arasında 200 metreden daha fazla ara olmayan yerleşmeler
İspanya	10,000 veya daha fazla nüfusa sahip belediyeler
Doğu Almanya	2,000 veya daha fazla nüfusa sahip yerleşmeler
Belçika	5,000 veya daha fazla nüfusa sahip yerleşmeler
Danimarka	250 veya daha fazla nüfusa sahip yerleşmeler
Kanada	1961'den sonra 10,000 veya daha fazla nüfusa sahip yerleşmeler
Japonya	30,000 veya daha fazla nüfusu barındıran belediyelerin yer aldığı kümeler (Ancak bu şehirsel kümelerin içinde kırsal yerleşmeler de olabilmektedir. Ayrıca "yoğun yerleşme bölgeleri" olarak tanımlanan en az 5,000 nüfusa sahip yerleşmeler de bulunmaktadır.)
İsrail	2,000 den fazla nüfusa sahip tüm yerleşmeler
Meksika	2,500 veya daha fazla nüfusa sahip yerler
Hindistan	5,000 den fazla nüfusa sahip yerleşmeler

(Carter 1975, 20; Frey & Zimmer 2001, 26)

Farklı kültürel ve ekonomik koşullar, kısmen birbirine yakın ülkelerde dahi şehir kriterlerinin farklı olmasına yol açabilmektedir. Örnek olarak İzlanda'da 300 veya biraz daha fazla nüfuslu bir yerleşmenin belli şehirsel fonksiyonlarının olması normaldir. Topografya koşulları tarımsal faaliyetlerin ancak küçük ünitelerde sürdürülebilmesine imkan tanımaktadır. Bunun sonucunda geniş alanlarda tarımsal faaliyetleri takip etmek mümkün olmadığından, büyük kırsal yerleşmelerin oluşması engellenmiş olmaktadır.

Nüfus açısından nispeten fazla olanlarında ise şehirsel fonksiyonlar hızla gelişmektedir. Buna karşılık İspanya'nın güneyinde ya da İtalya'da 8,000-10,000 nüfuslu "köy" olarak nitelendirilen kırsal yerleşmeler de vardır. Bu Avrupa'nın kuzeyi ile güneyi arasında bile doğa koşullarından kaynaklanan farklılıkların olduğunu göstermektedir.

Birleşmiş Milletler tarafından şehirleşme veya kırsal ve şehirsel gelişimin belirlenmesi için yapılan çalışmalar, ülkeden ülkeye şehir kriterinin değiştiğini açık olarak ortaya koymuştur. Büyük şehirsel yoğunlaşma bölgelerinden küçük küme veya seyrek yerleşmelere kadar tüm yerleşmelerde, şehirsel karakterler aranırken belli özelliklerin olup olmadığına bakılır. Ancak bu özelliklerin nerede görülmediği veya kırsal yerleşmelerin nerede başladığı incelendiğinde, kırsal veya şehirsel nüfus ayrımında tek bir kalıba bağlı olunmadığı görülmektedir (UNITED NATIONS 2001a).

Tablo 2: Ulusal nüfus sayımlarında şehirsel nüfusun belirlenmesinde kullanılan kriter ve bu kriterlerin kullanım sıklığı

	Kriter	Kullanım sıklığı	
		Tek kriter	Başka kriterlerle beraber
1	Nüfus büyüklüğü	23	26
2	Nüfusun veya evlerin yoğunluğu	1	10
3	Hakim ekonomik faaliyetin belirlenmesi	1	7
4	Yukarıda 1. ve 3. maddede yer alan "şehirsel karakterler" veya bu maddeler dışındaki şehirsel kriterler	3	13
5	İdari fonksiyon veya yapı	3	0

* 56 ülkenin sayım sonuçlarında şehir kriteri belirtilmemiştir (Carter 1975, 19).

Sadece nüfus büyüklüğünün yeterli olmaması nedeniyle "**nüfus yoğunluğu kriteri**" ileri sürülmüştür. Ancak nüfus değerleri yanında mekansal gelişimin de sürekli izlenmesinin gerekliliği, bu kriterin ülke, kıta veya dünya ölçeğinde geniş alanlara uygulanmasında sorun oluşturmaktadır.

Şehir olarak tanımlanan bir yerleşmenin gerçekten şehir olup olmadığının belirlenmesinde **fonksiyonlar** en önemli unsurdur. Bu, özellikle dar sahalı çalışmalarda büyük önem taşımaktadır. Şehirsel fonksiyonlar farklı şekillerde tanımlanmıştır:

BEAUJEU-GARNIER ve CHABOT şehirsel fonksiyonları; "şehrin varlığını ve gelişimini mümkün kılan, hayatiyeti için gerekli kaynakları sağlayan faaliyetler" olarak nitelendirmektedir (Beaujeu-Garnier ve Chabot 1963'e göre Tümertekin 1965, 4–5).

NIEMEIER, herhangi bir yerleşmenin fonksiyonunun o yerleşmenin sosyo-ekonomik yerini ve önemini ifade ettiğini belirtmektedir (Neimeier 1969'a göre Göney 1977, 138).

TOLUN-DENKER, şehir coğrafyasında fonksiyon ile mekana ihtiyaç gösteren faaliyetleri, yararlanma şekilleri ile şehrin yakın veya uzak çevresiyle olan ilişkisinin anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır (Tolun-Denker 1976, 23).

Ekonomik ve sosyal organizasyon ile işgücüne olan talep ve işgücü arzı fonksiyonların belirlenmesinde kullanılabilecek kriterlerdir. Fonksiyonlar içinde ekonomik fonksiyonlar olduğu kadar idari fonksiyonlar da şehirler için oldukça önemlidir. İdari fonksiyon diğer fonksiyonlara nazaran daha kolay belirlenebilen ve takip edilebilen bir özelliktir. Ancak bu fonksiyonun oluşmasında siyasi tercihlere kadar giden bir dizi etki de söz konusudur. Bu nedenle her zaman bilimsel olarak bir anlam ifade etmeyebilir.

Ülke veya kıta ölçeğinde yapılan çalışmalarda ekonomik fonksiyonlardan hareket ederek tüm yerleşmeleri sınıflandırmak, geçmişte olduğu gibi en azından günümüzde de olanaksız görülmektedir.

Türkiye'de şehir yerleşmelerinin belirlenmesinde esas alınan kriterler

Türkiye'de şehirlerin belirlenmesinde yukarıda belirtilen kriterlerden ikisi üzerinde ağırlıklı olarak durulmaktadır. Bunlardan birincisi özellikle küçük ölçekli çalışmalarda ön plana çıkan **fonksiyonlar**dır. Yücel, Tanoğlu ve Denker çalışmalarında, yerleşmelerin şehir olarak tanımlanabilmesi için fonksiyonların kullanılması gerektiğini vurgulamaktadır.

YÜCEL, şehirleri köyden ayıran başlıca özelliğin, kendine özgü fonksiyonları olduğunu belirtir. Buna göre köyün ziraata dayanan tekdüze hayatına karşılık, şehirler sanayi, ticari, idarî, sıhhî, turistik, kültürel ve askerî olmak üzere çeşitli fonksiyonları olan yerleşmelerdir. Şehirlerin belirlenmesinde nüfus sayımlarında mesleklerin gösterildiği verilerden de faydalanılabilir.

Tarım dışı faaliyette bulunan nüfusa, kültürel fonksiyonun bir göstergesi olarak öğrenci sayısının eklenmesiyle şehir fonksiyonlarına sahip yerleşmelerin hakim olduğu yerlerin bulunabileceği yazar tarafından ifade edilmektedir (Yücel 1961, 41)

TANOĞLU, nüfusun miktarının önemli olmadığını, buna karşılık fonksiyonun esas olduğunu belirtmektedir. Şehirsel yerleşmelerde, doğal çevre koşulları ve toprağa bağlılık diğer fonksiyonların toplamından daha az olmalıdır (Tanoğlu 1969, 191-193).

TOLUN-DENKER, şehirlerin belirlenmesinde fonksiyonların kullanılmasının nüfus miktarından daha doğru sonuçlar verdiğini belirtmiş, aynı zamanda şehirsel fonksiyonların varlığı ile nüfus kademeleri arasında da bir paralelliğin olduğunu ifade etmiştir (Tolun-Denker 1970a, 88). Buna karşılık yine 1970 yılında yayınlanan bir başka çalışmasında nüfusu 10 binin altında olmakla beraber fonksiyonları nedeniyle Silivri'yi şehirsel yerleşme olarak kabul ettiğini açıklamaktadır (Tolun-Denker 1970b, 93-94).

Yerleşmelerin şehir olarak tanımlanabilmesi için fonksiyonların kullanılması gerektiğini düşünen araştırmacılar da dahil hiçbir coğrafyacı, sadece idari merkez olması nedeniyle bir yerleşmeyi şehir olarak tanımlamamaktadır. Türkiye'de şehir sayısı, şehirli nüfusa ait özellikler ve şehirleşme ile ilgili çalışmalarda **nüfus** kriteri esas alınmaktadır. Kullanılan nüfus miktarı rastlantısal olarak belirlenmiş bir rakama değil, belli miktarlardaki nüfusun belli fonksiyonların gelişmesine neden olacağı varsayımına dayanarak oluşturulmuştur. Ancak nüfus kriterini kullanan araştırıcılar arasında da, kullanılacak alt sınır konusunda uzun yıllardır bir birlik oluşmamıştır. Bunun temelinde, kırsal yerleşmelerin nerede bittiği veya şehirsel yerleşmelerin nerede başladığı sorusundan hangisine cevap arandığı yatmaktadır. Yerleşme grupları büyüklüklerine göre bir doğru üzerinde sıralanırsa bu doğrunun bir ucunda kırsal yerleşmeler, diğer ucunda şehirsel yerleşmeler yer alır. Köy Kanununda nüfusu 2,000 altında olan yerleşmeler köy olarak nitelendirilmiştir. Aynı kanun 2,000-20,000 arasındaki yerleşmeleri kasaba, daha fazla nüfuslu yerleşmeleri ise şehir kabul etmektedir. Bir yerleşmeyi şehir yapan onun fonksiyonları olduğuna göre, şehirsel fonksiyonların ortaya çıkması ve belirgin bir iş bölümünün yapılabilmesi için belli bir nüfusa ihtiyaç vardır.

Darkot 1955, 1961 ve 1967 yılında yayınlanan çalışmalarında 3,000 nüfusa sahip yerleşmeleri şehir yerleşmelerinin ilk basamağında yer alanlar

olarak tanımlamaktadır. Ancak Darkot'un şehir olarak kabul ettiği ilk grup 3,000-10,000 arasında nüfusa sahip olan kasabalardır (Darkot 1955, 93). Oysa kasabaların günümüzde köyler ile şehirler arasında ayrı bir grubu oluşturdukları, fonksiyonlar ve diğer özellikleri bakımından şehirsel yerleşme olarak nitelenemeyeceği, buna karşılık kırsal yerleşme karakteri taşımadığı da açık olarak kabul edilmektedir. Darkot aynı yayınında 10,000-100,000 arasında nüfusa sahip yerleri dar manasıyla şehir, 100,000'in üzerindeki yerleşmeleri ise büyük şehir olarak tanımlamaktadır. Özellikle 1967 yılında yayınlanan çalışmasından itibaren nüfus miktarının kırsal ve şehirsel yerleşmelerin belirlenmesinde en önemli kriter olduğunu belirtmektedir (Darkot 1967, 8). 3000 nüfuslu yerleşmelerin şehir olarak tanımlandığı bir diğer çalışma Göney tarafından yapılmıştır. GÖNEY 1975'de yayınlanan doktora çalışmasında nüfusu 3,000'in üzerinde olan yerleşmeleri şehir olarak nitelendirmiştir (Göney 1975, 316).

Şehir yerleşmelerinde alt nüfus miktarını 3,000'in daha üzerinde kabul eden çalışmalar da vardır. Bu çalışmalar arasında 1956 yılında yayınlanan "*Adapazarı ovası ve çevresinde nüfus ve yerleşme*" başlıklı yazısı ile İNANDIK, 1961 de yayınlanan "*1960'da Türkiye nüfusu*" başlıklı çalışmaları ile TÜMERTEKİN ve TUNÇDİLEK ve 1968 de yayınlanan "*Erzurum'da şehirleşme hareketleri ve gecekondu* problemi" başlıklı çalışmasıyla SÖZER sayılabilir (İnandık 1956, 85; Tümertekin ve Tunçdilek 1961, 87; Sözer 1967-1968, 195). Söz konusu çalışmalarda şehir yerleşmelerinde olması gerek en az nüfus miktarı 5,000 dir.

Türkiye'de coğrafyacılar arasında bir yerleşmenin şehir olarak nitelendirilmesi için geniş ölçüde kabul gören nüfus miktarı 10,000'dir. Yukarıda belirtildiği gibi bazı çalışmalarda daha az nüfus miktarları önerilirken SELEN, daha 1945 yılında şehir nüfusunun alt sınırı olarak 10,000'i kabul ediyordu (Selen 1945, 99). TÜMERTEKİN daha önceki yıllarda 5,000 olarak kabul ettiği şehir yerleşmesinin en az nüfus miktarını 1965'den itibaren 10,000'e çıkartmıştır (Tümertekin 1965, 2). Aynı şekilde Darkot da daha sonraki çalışmalarında şehir yerleşmelerinin en az 10,000 nüfusa sahip olmaları gerektiğini ifade etmiştir (Darkot ve Tuncel 1978, 50). Şehir ve şehirleşme konularında çalışmaları olan EMİROĞLU, 1975 yılında yaptığı yayınında, şehir ve kır yerleşmeleri arasındaki sınırın çizilmesi için kullanılan idari ve sayısal kriterler arasında sayı ve oran bakımından farklar bulunmadığını, buna karşılık şehirsel faaliyetlerin 10,000 nüfusun üzerinde daha geçerli ve güçlü olduğunu vurgulamaktadır (Emiroğlu 1975, 128). Son otuz yıllık dönem içinde 10,000

nüfus kriteri yaygın olarak kullanılmıştır (Sergün 1974-1977, 216; Karabulut 1981, 124; Gözenç ve Günal 1987, 30; Avcı 1993, 250; Doğanay 1995, 421).

Son yıllarda Ankara Üniversitesi'nde konu ile ilgili çalışma yapan coğrafyacılar şehir için alt kriter olarak 20,000 nüfusun kullanılmasını önermektedir. ÖZÇAĞLAR "... Nüfus miktarı baz alındığında günümüz şartlarında genelde 20,000'in üzerinde nüfusa sahip yerleşmelerde şehir özelliği görülebilmektedir. Türkiye'nin az nüfusa sahip olduğu dönemlerde haklı olarak bu miktar 10,000 olarak belirlenmişti. Şüphesiz bu miktarlar her zaman tek başına bir şey ifade etmemektedir. Nüfusu 20,000'in üzerinde olduğu halde tam olarak şehirleşememiş yerleşmelerimiz yani kasabalarımız bulunmaktadır. Bu durumda yerleşmelerin tek tek ele alınarak fonksiyonel özelliklerinin ve yapısal gelişim durumlarının yerinde incelenmesi gerekir. Bu gibi yerleşme merkezlerine, sadece nüfus miktarlarına bakarak kasaba veya şehir diye sınıflandırmak bizleri hatalı sonuçlara götürmektedir**"** sözleriyle düşüncelerini ifade etmektedir. ÖZÇAĞLAR, eski koşulların değiştiğini, bunun için artık daha yüksek bir nüfus miktarının kriter olarak alınması gerektiğini belirtmektedir (Özçağlar 1996, 20-21). Aynı bölümden bir diğer meslektaşımız tarafından da kasaba yerleşmelerinin nüfuslarının üst sınırının 10,000 değil 20,000 olarak kabul edilmesi gerektiği belirtilmiştir (Özgür 1996, 31-32).

Bütün bu görüşlerin ışığı altında bir fikir vermesi açısından nüfus için 10,000 ve 20,000 alt sınırı kullanılarak Cumhuriyet döneminde Türkiye'de yapılan ilk sayım olan 1927 Genel Nüfus Sayımı ile son sayım olan 2000 Genel Nüfus Sayımına göre şehirlerin dağılış haritaları çizilmiştir. Bu haritaların çizimindeki esas amaç, Türkiye'deki şehirler ve şehirleşme ile ilgili uzun yıllardan beri süre gelen gözlemlerimizin haritalara nasıl yansıdığının görülmesidir.

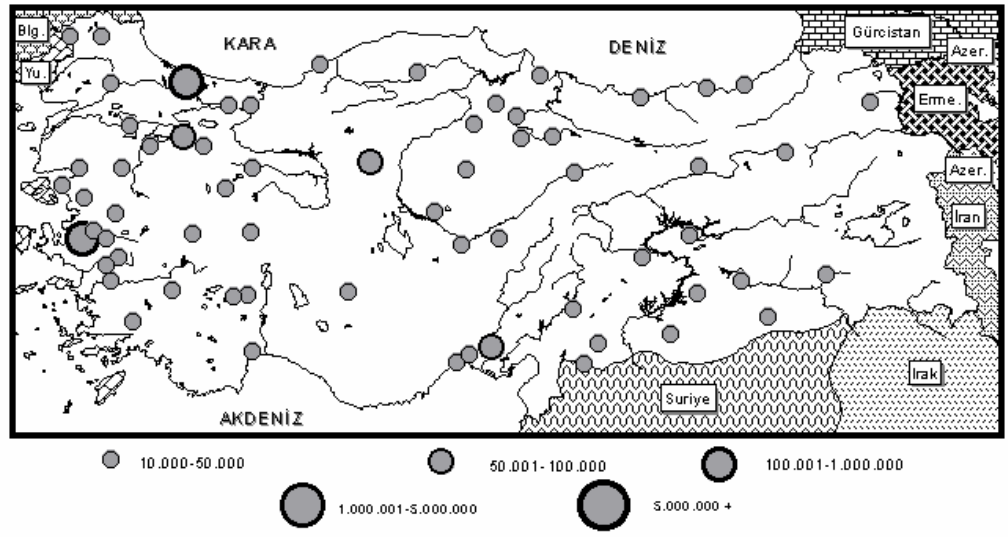
1927 yılı verilerine göre 10,000'den fazla nüfusa sahip yerleşmelerin işaretlendiği harita, kriterin 20,000 ve üzerindeki yerleşmeler olduğu haritadan daha kalabalık oluşu ile ayrılmaktadır (Harita 1 ve 2). Ancak şehir yerleşmelerinin nüfus alt sınırının 20,000 alınması durumunda Türkiye'de yer alan bir çok şehirsel yerleşmeyi bu dönemde görmek mümkün olmamaktadır. Buna karşılık 2000 yılında şehirlerin dağılışını göstermek için çizilen haritalardan 10,000 nüfusun alt eşik olarak seçildiği harita aşırı kalabalık oluşu ile dikkati çekmektedir (Harita 3 ve 4). 20,000 nüfusun şehir yerleşmeleri açısından alt sınır olarak kabul edildiği harita ise daha sadedir. Ancak yine bir çok şehirsel yerleşme bu haritada yer almamıştır. Haritalamadaki bu güçlük,

gösterilecek alanın daha da büyümesiyle artarak devam etmektedir. Dünya ölçeğinde değil 10,000 nüfusa göre, 20,000 nüfusa göre bile çizim yapmak zorlaşmaktadır. Bu nedenle Birleşmiş Milletler haritalama çalışmalarında, 100,000 nüfuslu yerleşmeler ya da "megaşehirler" olarak tanımlanan 10 milyonun üzerinde nüfusa sahip yerleşmeler gösterilmektedir (Harita 5). Türkiye'deki megaşehirlerin dağılışı bir harita üzerinde gösterilirse, bu harita da 1927 yılındaki şehir dağılış haritaları gibi sade bir görünüm sergilemektedir (Harita 6).

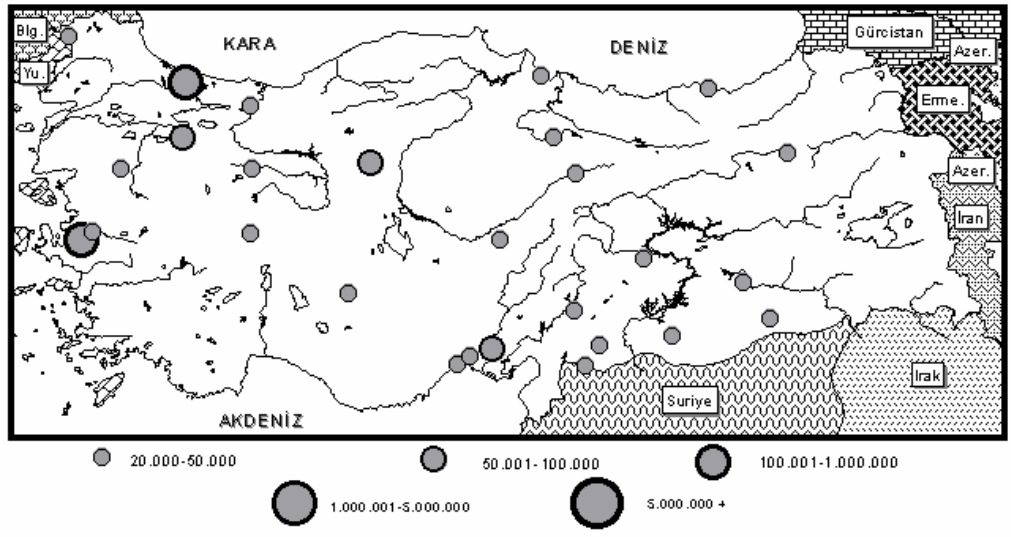
Sonuç

Yapılan çalışmanın amacına ve çalışmanın yapıldığı bilim dalına göre şehirlerin belirlenmesinde çeşitli kriterler kullanılmaktadır. Daha dar alanları ilgilendiren coğrafî, sosyolojik ve planlama çalışmaları gibi çalışmalarda şehirlerin belirlenmesinde fonksiyonlar önem kazanmaktadır. Buna karşılık ülke, kıta veya dünya ölçeğinde yapılacak genel çalışmalarda şehir yerleşmelerinin belirlenmesinde nüfus büyüklüğü kullanımı en kolay kriterdir.

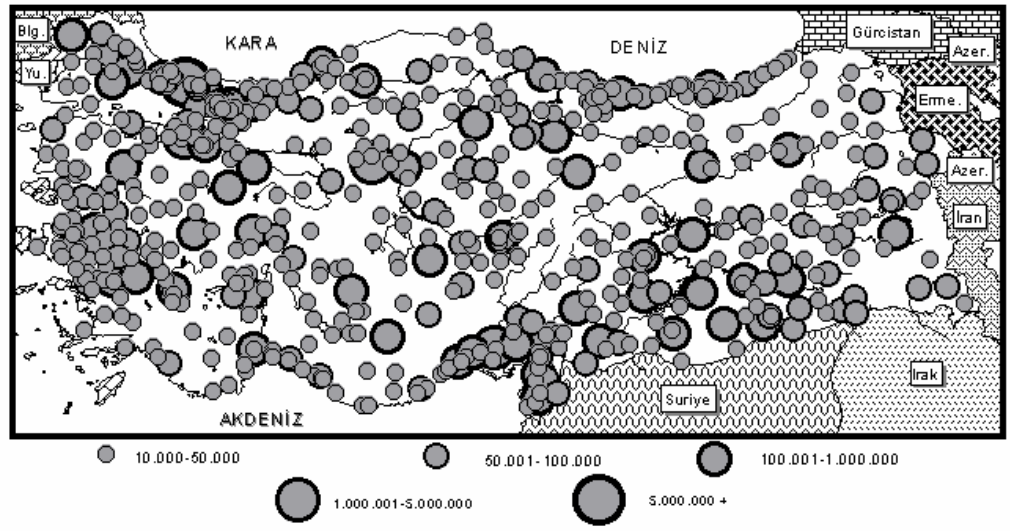
Son yıllarda dünya genelinde 2,500-25,000 arasında nüfus barındıran yerleşmeler, şehir yerleşmelerinin alt sınırı olan yerleşmeler olarak kabul edilmektedir (The World Bank 2000, 127). Türkiye için 10,000 nüfusu, şehir yerleşmelerinde olması gereken en az nüfus olarak düşünmek yerinde olacaktır. Dünya ölçeğinde şehirlerin dağılışını göstermek için çizilecek haritalarda çok daha yüksek bir değer olan 100,000 nüfus tercih edileceği gibi, Avrupa, kuzey Amerika ve Japonya'da adeta birbirlerine bitişik durumda olan şehirsel yerleşmeleri göstermek üzere daha büyük nüfus miktarları esas alınabilir. Böyle bir tercihte örnek olarak 10 milyon nüfus seçilirse, 1950 yılında bir dünya haritasında sadece New York'u gösterebilmek mümkün olacaktır. Aynı kritere göre 1975'de 5 yerleşme, 2000 yılında ise 17 yerleşme bu haritada yer alabilecektir (UNITED NATIONS 2001b, 8).

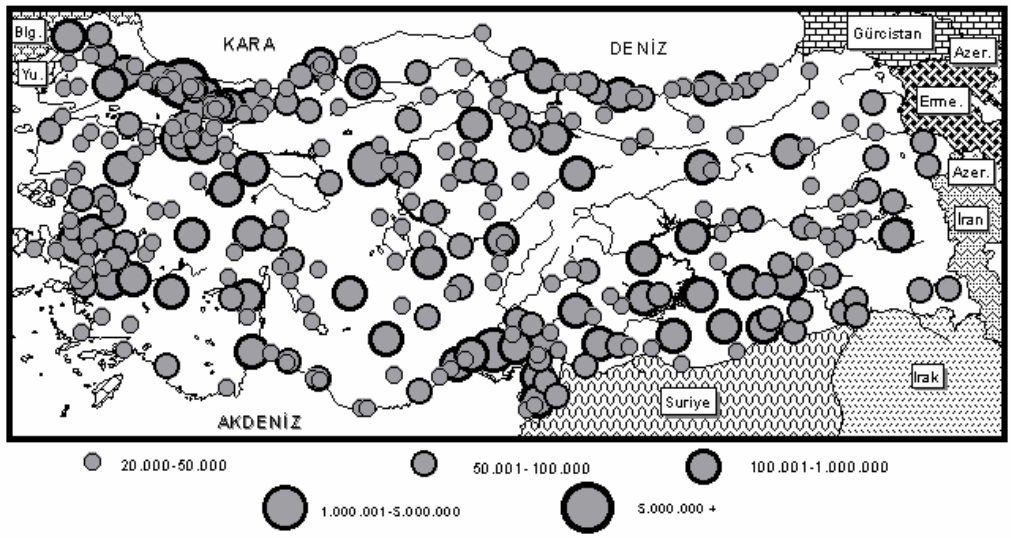
Harita 1: 1927 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre 10,000'den fazla nüfusa sahip olan şehirlerin Türkiye'de dağılışı.

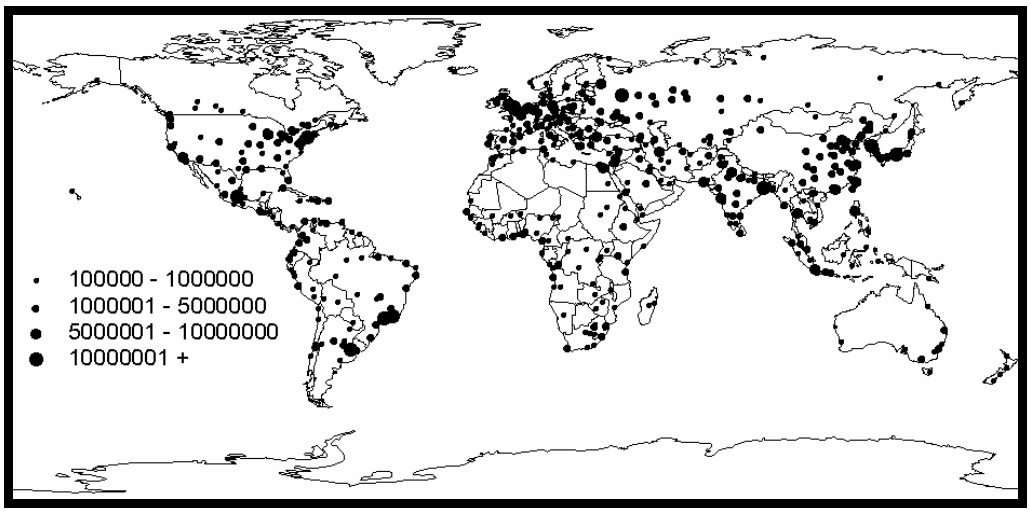
Harita 2: 1927 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre 20,000'den fazla nüfusa sahip olan şehirlerin Türkiye'de dağılışı.

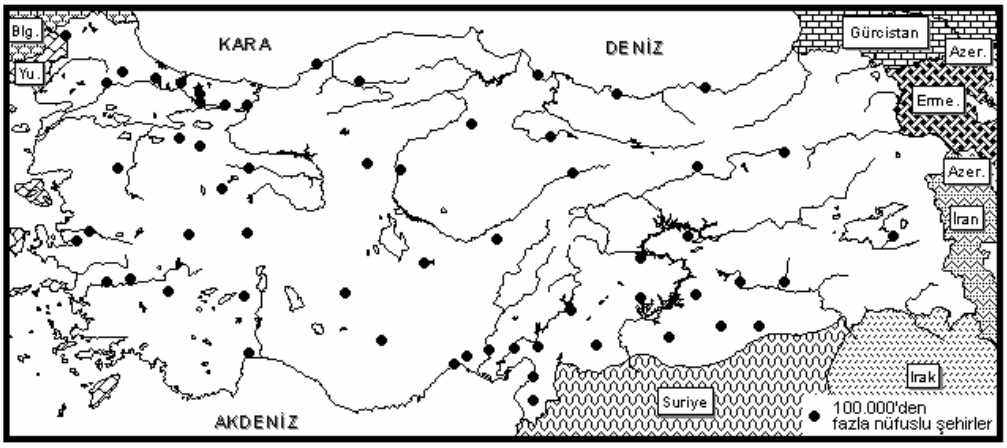
Harita 3: 2000 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre 10,000'den fazla nüfusa sahip olan şehirlerin Türkiye'de dağılışı.

Harita 4: 2000 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre 20,000'den fazla nüfusa sahip olan şehirlerin Türkiye'de dağılışı.

Harita 5: Dünya'da 100,000'den fazla nüfusa sahip şehirlerin dağılışı.

Harita 6: 2000 yılı Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre Türkiye'de 100,000'den fazla nüfusa sahip olan şehirlerin dağılışı.

Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye için 10.000 nüfusa sahip bir yerleşmenin şehir sayılması uygun olacaktır. 10,000'den fazla nüfuslu yerleşmeleri de küçük, orta, büyük ve metropol yerleşmeler olarak kendi içlerinde ayırmak mümkündür. Buna göre 10,000-50,000 arasındaki şehirler *küçük şehirler*, 50,001-100,000 arasında nüfusa sahip şehirler *orta büyüklükte şehirler*, 100,001-1,000,000 arasındaki şehirler de *büyük şehirler* olarak nitelendirilebilir. 1,000,000'dan daha fazla nüfusa sahip yerleşmeler genellikle *metropolitan sahaları* oluşturmaktadır.

Bütün bunlara karşılık, özellikle dar alanları ilgilendiren çalışmalarda nüfusu 9.000 ile 11.000 arasında olan yerleşmelerin şehir olarak nitelendirilmeden önce diğer fonksiyonlarının da detaylı olarak incelenmesi yerinde olacaktır. Nüfusu 8.000-3.000 arasında olan yerleşmeler şehirsel fonksiyonlardan bazılarının olabildiği fakat daha çok kırsal fonksiyonların hakim olduğu kasaba olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak yine aynı şekilde nüfusu 3000-2000 arasında olan yerleşmelerin kasaba veya köy kategorilerinden hangisine girdiği yine fonksiyonlarına göre değerlendirilmelidir. Nüfusu 2.000'in altında olan yerleşmelerin köy olarak tanımlanmaları doğru olacaktır.

KAYNAKÇA

ALIG, R.J, KLINE, J.D. & LICHTENSTEIN, M. (2004). Urbanization on the US landscape: looking ahead in the 21st century. **Landscape and Urban Planning** 69:219-234.

AVCI, S. (1993). Türkiye'de şehirleşme ve şehirli nüfusun dağılışı. **Türk Coğrafya Dergisi** 28:249-269.

BAL, H. (2002). **Kent Sosyolojisi**. Isparta: Fakülte Kitabevi.

CARTER, H. (1975). **The Study of Urban Geography**. Great Britain: The Pitman Press.

DARKOT, B. (1955). Altıncı genel nüfus sayımı. **Türk Coğrafya Dergisi** 15-16:85-103.

DARKOT, B. (1967). Şehir ayırımında nüfus sayısı ve fonksiyon kriterleri. **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi** 16: 3-8.

DARKOT, B. & TUNCEL, M. (1978). **Ege Bölgesi Coğrafyası**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını.

DİE (1928). **Population de la Turquie, D'après le recensement du 28 Octobre 1927**. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını.

DİE (2004). **2000 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri**. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayını.

DOĞANAY, H. (1995). **Türkiye Beşeri Coğrafyası**. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.

EMİROĞLU, M. (1975). Türkiye coğrafi bölgelerine göre şehir yerleşmeleri ve şehirli nüfus. **Coğrafya Araştırmaları Dergisi** 7: 125-157.

EVERSON, J.A. & FITZGERALD, B.P. (1972). **Inside the City**. Hong Kong: Longman Group Limited.

FREY W.H. & ZIMMER, Z. (2001). Defining the city. **Handbook of Urban Studies** (Ed. R. Paddison). London: SAGE Publications Ltd.

GOLDSTEIN, S. & SLY, D.F. (1975). **Working Paper I: Basic Data Needed for the Study of Urbanization**. Liege: International Union for the Scientific Study of Population.

GOTTMAN, J. (1976). **Şehirsel Merkeziyetin Gelişmesi** (Çeviren: N. Özgüç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını.

GÖNEY, S. (1975). **Büyük Menderes Bölgesi**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.

GÖNEY, S. (1977). **Şehir Coğrafyası**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını.

GÖZENÇ, S. & GÜNAL, N. (1987). Türkiye'nin coğrafi bölgelerinde kır-şehir nüfusu ayrımı ile şehir nüfusunun 1/200,000 ölçekli haritada yükselti kademelerine göre tesbiti. **İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülten** 3(4):27-37.

HUOT, J.L., THALMANN, J.P. & VALBELLE, D. (2000). **Kentlerin Doğuşu** (Çeviren A.B. Girgin). Ankara: İmge Yayınevi.

İNANDIK, H. (1956). Adapazarı ovası ve çevresinde nüfus ve yerleşme. **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi** 4(7): 66-91.

KARABULUT, Y. (1981). Karadeniz coğrafi bölgesi nüfusu (I. şehirsel). **Coğrafya Araştırmaları Dergisi** 10: 123-151.

KIRAY, M. (1998). **Örgütlenemeyen Kent İzmir**. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

MARX, K. & ENGELS, F. (2004). **German Ideology (Part I: Feuerbach)**. (www.marxists.org/archive/marx/works/1845/german-ideology/ch01c.htm, son erişim 15.07.2004).

ÖZÇAĞLAR, A. (1996). Türkiye'nin idari coğrafyası bakımından köy, bucak, ilçe, il ve belde kavramları üzerine düşünceler. **Coğrafya Araştırmaları Dergisi** 12:7-24.

ÖZGÜR, M. (1996). Yeni ilçe merkezlerimizin fonksiyonel bakımdan gösterdiği özellikler. **Coğrafya Araştırmaları Dergisi** 12:25-32.

SELEN, H.S. (1945). Türkiye'de köy yerleşmeleri ve şehirleşme hareketleri. **Türk Coğrafya Dergisi** 7-8: 97-108.

SENCER, Y. (1979). **Türkiye'de Kentleşme**. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

SERGÜN, Ü. (1974-1977). Türkiye'de nüfus artışı ve sorunları. **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi** 20-21: 211-222.

SEZAL, İ. (1992). **Şehirleşme**. İstanbul: Alternatif Üniversite Yayını.

SIMMEL, G. (2000). Metropol ve zihinsel yaşam (Çeviren A. Aydoğan). **Şehir ve Cemiyet**. İstanbul: İz Yayıncılık.

SÖZER, A.N. (1967-1968). Erzurum'da şehirleşme hareketleri ve gecekondu problemi. **Türk Coğrafya Dergisi** 24-25: 194-213.

TANOĞLU, A. (1969). **Beşeri Coğrafya Nüfus ve Yerleşme**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını.

TOLUN-DENKER, B. (1970a). **Balıkesir Ovası'nda Yerleşme ve İktisadi Faaliyetler**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını.

TOLUN DENKER, B. (1970b). Silivri'de gelişen şehirsel fonksiyonlar hakkında. **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi** 9(17): 93-102.

TOLUN-DENKER, B. (1976). **Şehir İçi Arazi Kullanılışı**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını.

TUNA, K. (1987). **Şehirlerin Ortaya Çıkışı ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyoılojik Bir Deneme**.İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.

TÜMERTEKİN, E. (1965). **Türkiye'deki Şehirlerin Fonksiyonel Sınıflandırması**. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayını.

TÜMERTEKİN, E. & TUNÇDİLEK, N. (1961). 1960'da Türkiye Nüfusu. **İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi** 6(12): 78-89.

UNITED NATIONS (1950). **Data on Urban and Rural Population in Recent Census**.

UNITED NATIONS (2001a). **Demographic Yearbook**. New York: United Nations.

UNITED NATIONS (2001b). **World Urbanization Prospects: The 2001 Revision**. New York: United Nations Population Division.

THE WORLD BANK (2000). **World Development Report 1999/2000: Entering the 21st century**. New York: Oxford University Press.

WEBER, M. (2000). **Şehir.** İstanbul: Bakış Yayınları.

WIRTH, L. (1938). Urbanism as a way of life. **American Journal of Sociology** 44:1-24.

YÜCEL, T. (1961). Türkiye'de şehirleşme hareketleri. **Türk Coğrafya Dergisi** 21: 31-44.

ABSTRACT

The criterion of defining urban settlement and Turkey as an example

A city is defined as a relatively large, dense, and permanent settlement of socially heterogeneous individuals. It is relatively easy to classify which areas are urban and which areas are not urban. There are a host of indicators available. These include population size, population density, number and range of services or employment profiles. A classification such as this reflects nothing more than human opinion, not natural law. This fundamental uncertainty in classifications is reflected in the fact that classifications devised in different countries differ so much. In Scandinavia, for example, settlements as small as 300 people might be classified as urban, while in Japan a settlement must have at least 30,000 people to be classed as urban. In Turkey, on the other hand, a settlement should have at least 10,000 people to be classed as urban.